स्तुतिस्तवविवरणम्

४५ पृष्ठे

स्तार   स्त
चतुर्विंशतिरंगुलान्येकहस्तस्य व्यासः। चतुस्त्रिंशद्विहस्तस्य। एकच… त्रिंशदंगुलानि
पंच यवाश्च त्रिहस्तस्य। अष्टाचत्वारिंशदंगुलानि चतुर्हस्तस्य। त्रिपंचाशदंगुलानि षट् यवा
श्च पंचहस्ते हस्ते। अष्टपंचाशदंगुलाः सप्त यवाश्च षड्हस्तस्य। त्रिषष्टिरंगुलानि चत्वारो यवा
श्च सप्तहस्तस्य। सप्तषष्टिरंगुलानि स[illegible] यवाश्चाष्टहस्तस्य। द्वासप्ततिरंगुलानि नवहस्त
स्य। पंचसप्ततिरंगुलानि सप्त यवाश्च दशहस्तस्य। विराटकानां दशाकद्वयत्सा काकिणी
ताश्च पलश्चतस्रः तेच्चोडशा द्रव्यतुलावगम्या द्मोस्तथा षोडशभिश्च निष्कः। १। तुल्याय यवाभ्यां क
थिता त्र गुंजा वल्लः। त्रिगुंजो धरणं च ते ष्टौ। गद्याणकस्तद्वयमिंद्रतुल्यैर्वल्लैस्तको घटकः प्र
दिष्टः। दशार्द्धगुंजं प्रवदंति माषं माषैस्तथा षोडशभिश्च कर्षं। कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः
कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञं। १। द्रोणस्तु कार्यः।

शु० का० मा ॐनमः श्रीगणेशाय॥ स जयत्युदये नैषां चक्रस्पृष्वपि दिक्षु निवसतां नृ(णां)॥ प्रतिदिनम
न्यामन्यामाशां विदधाति यः प्राची॥१॥ ऋजुसमासं वक्ष्यामः॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ यदा चा
र्येण प्राग्वंशसदोहविर्धानवेद्यग्निमानादीनि परामर्शमात्रेणैवोक्तानि॥ तेषां तत्त्वनिर्णया
र्थमिदमुच्यते॥ ननु चाचार्येणैवैतत्स्पष्टमभिहितं वेदिं पुरस्कृत्य व्याममात्रीं पश्चात्
त्र्यरत्निं प्राचीमिति॥ तमाहावेद्यां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं त्रिंशतं पश्चाच्चतुर्विंशतं पु
रस्तादिति॥ सदसोपि आयाममतिर्यङ्माने अभिहिते॥ अग्नावप्युत्तरेषु पुरुषोच्चयेनै
कशतविधादिति॥ अत्रोच्यते॥ सत्यमेतदुक्तं॥ किंतु ऋजुसमाससमंतरेण दिग्विमा १
गज्ञानं युक्तमेतदिति। न संभावयितुं शक्यते॥ सत्यप्येतेषु वेद्यादिप्रमाणेषु पुरुषाप

राद्यात्प्राचीतोवेदिः प्रच्यवतेनचसाऽस्यतेरज्जुसमासमंतरेण॥ रज्जुसमासेनतु दिशः प्र
च्युताः सर्वत्रसमानवंतीति॥ अत्रावपि रज्जुसमासमंतरेणपुरुषोन्वयेकथं वृद्धिः क्रियत
इत्यत्रैवैतदुच्यते॥ अतआचार्येणसूत्रशेषमेवैतदुच्यते रज्जुसमासंवक्ष्यामइति। प्र
तिज्ञासूत्रमेतत॥ रज्ज्वायत्तसमस्यतेसंक्षिप्यतेसरज्जुसमासः॥ समासग्रहणंचव्यासोप
लक्षणार्थमपिसमासव्याततोऽसिमेचतुरस्राणामुक्तःसमासइति। यथानानाप्रमाणा तुल्यप्र
समासेइति। एवंव्यासोपि। चतुरस्राच्चतुरस्रंनिर्जिहीर्षन्निति॥ समचतुरस्रंदीर्घच माणानां
तुरस्रंचिकीर्षन्निति च॥ अतःसमासग्रहणेनव्यासोप्युपलक्ष्यते॥ इहप्रांचमु
रंतीतिश्रूयते॥ तथाप्राग्वंशमित्येवमादिदिगायतं॥ अतोदिङ्ज्ञानेरूपणायेदमाह।

रव्य१

शु.क.मा समेशंकुंनिखायशंकोःसंमितयारज्वामंडलंपरिलिख्ययत्ररेखयोःशंक्वग्रछायानिपतति
तत्रशंकूनिहंतिसाप्राची। समग्रहणंनिम्नोन्नतव्युदासार्थं। विषमेहिछायावैषम्यं।त
त्रदिगस्पष्टाभवति॥ तत्रशंकुंनिखायतत्संमितयारज्वामंडलंपरिलिखेत्।तत्रचपूर्वा
परयोर्द्वेखयोःशंक्वग्रछाया२निपाते२ततोशंकूनिखनेत्॥ सादिक्प्राचीदंडमानासू१
र्द्वेलक्षणामितराप्रतीचीइति। आदित्योदयोहिप्राग्व्युपलक्षणं॥ नचतामंतरेणोदयः
शक्यतेसाधयितुं॥ अतश्छायोपन्यस्तादिग्ग्रहणाय॥ नतुचादित्यश्चित्रास्वात्यं २
तरालेऽन्यत्रचान्यत्रवोदेति। तत्रानेकाहसाध्येकर्मणिप्राचीनलभ्यते॥ दक्षिणायने चि
चित्रायावदादित्यउपसर्पति उदगयनेस्वातीमिति। वैषुवतीयेत्वहनिचित्रास्वात्योर्मध्या
ति१

एवोदयः॥ अतश्चतन्मध्याह्नदिने शंकुंगते वच्छायाभवति॥ एवं च सति अहरंतरेषु सैव प्रा
चीनधभवतीत्युच्यते॥ प्रांचमुद्धरंतीत्यनेन प्रांचमुद्धरणेनानेकाहःसाध्यापि कर्म
णि तदेवोद्धरणमित्यहरंतरे दोषो न भवति॥ अपि वाहर्गणो निर्युक्तोपदेशः चित्रास्वा
त्योरंतराले प्राचीति। न च तदंतरालमादित्यो जहाति॥ तस्माद्धे वोद्धरणो काले प्राची
सैव सर्वत्र भवति॥ इदानीमुदीच्यादिदिशो ग्रहणाये दमाह॥॥ तदंतरं रज्ज्वाभ्य
स्यपाशौ कृत्वा शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्यमध्ये शंकुं निहत्यैवमुत्तरतः॥ मे ३
सोदीची॥ तयोः शंक्वोः प्राच्यापरयोरंतरालं रज्ज्वाभ्यस्यांतरालाभ्यासो न संनवतीति
रज्जुरभ्यस्यते द्विगुणी क्रियत इत्यर्थः॥ ततः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्यते। प्रथमा च प्रा

सा ना २

सु॰ क॰ भा

यामार्थं दंडरज्जुर्द्विगुणी क्रियते॥ द्विगुणीकृतायां चांतयोः पाशौ कर्तव्यौ॥ पादं डरज्जुस्त
स्याश्चांत्य पाशयोर्दंडसमार्द्धेन लक्षणेन दक्षिणायम्याप कृते प्यामं ध्येशंकुं निखनेत॥
सा दक्षिणा एव मुत्तरतः सोदीची दिगिति॥ ॥रज्ज्वंतयोः पाशौ करोति॥ नचान्यथामानं
संभवति॥ ॥ श्रो॰ एष स निरंछन संख्या समास भंगेषु लक्षणानि॥ श्रो॰ एष सशाब्दे
नतत्परिछेदिकारज्जुरभिधीयते। निरंछनं त्वभ्यास चतुर्थे गस्यते॥ वक्ष्यति हि चोपरि
ष्टात॥ अभ्यास चतुर्थे लक्षणं करोति॥ संख्या समास भंगः दंडरज्ज्वभ्यासर ज्जुसंख्य
योः समासस्य भंगस्तु द्विरित्यर्थः॥ तत्रापि च लक्षणं॥ प्राच्यंतयोः शंकु निहंति॥ नचा
न्यथा मितिर्भवति॥ श्रो॰ एष सयोश्चौ मानोत्तरकालं मितक्षेत्र परिछेदाय॥ शंकोः पा

२

3

पूर्वापरांतयोः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्य निरंछनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरंति ।

शौ प्रतिमुच्य निरंछनेन गृहीत्वा दक्षिणापूर्वां दिशं हरंति । तत्रांसलक्षणे शंकुः ॥ एवमुत्तर
शं२ तः । अनेनैव प्रकारेण निरंछनेन गृहीत्वोत्तरपूर्वां दिशं हरंति । तत्राप्यंसलक्षणे शंकुरेवं तत्
स्या एव दंडरज्ज्वाः अंत्यपाशाच्छ्रोणिमानार्थं लक्षणं ॥ पुरस्तात्तिर्यङ्मानं अंसशब्देनो
क्तं । पश्चात्तिर्यङ्मानं श्रोणिशब्देनाच्यते । विपर्यस्येतरतः । इतरशब्देन पश्चाद्भाग उ
च्यते । अत्रापि निरंछने पश्चाद्दक्षिणापरां दिशं हरेत् ॥ पुनरेवमुत्तरतः श्रोणिलक्ष
णयोः शंकू निखनेत् ॥ समसमाधिः सर्वत्र ॥ सर्वत्रैव यं मानप्रकारः ॥ प्रमाणमध्यस्याद्वे
भ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तं निरंछनं ॥ रज्जुप्रमाणमभ्यस्य अभ्यासो द्विगुणी
करणं । तत्रैका दंडरज्जुः अपराभ्यासरज्जुस्तत्राभ्यासचतुर्थेन लक्षणं क्रियते ॥

तु॰क॰भा

संख्यासमासभंगाद्युत्थेर्निरूपणं गृह्यते॥ नाभ्यासरज्वंते श्रोणपठं सपरिच्छेदो हि ततो
भवीति। तस्याच तुर्थस्पत्नकरणस्य निरंछन्नसंज्ञा व्यवहारार्था॥ अद्रूयातिर्यज्ञा
नोशेषः। निरंछन्नेन गृहीत्वायाऽऽकृष्यते साद्रूयारज्जुरुच्यते॥ एवं सुत्कं प्रदेशां
तरेकरणीतत्करणी। तिर्यज्ञानी पार्श्वमान्यद्रूयेतिरज्जवः। साचाद्रूयारज्जुः तिर्य
ज्ञान्याः शेषो भवति। तिर्यज्ञानी च श्रोणपं सपरिच्छेदिकानि सा हि सर्वापरायामाद्रूपे४
यातिर्यग्भवति। अद्रूयारज्जुश्च तच्छेषः॥ न हि तया विना तिर्यज्ञानी संभवति। अ ६
पराव्याख्या॥ ॥ज्ञागायोमश्रोणपठ समानव्यतिरिक्तायारज्वाः शेषव्यपदेशः। परि
छेदस्तस्याविनियोगः उच्यते॥ साद्रूया भवति तिर्यज्ञानी भवति॥ न हि ता मंत

सु॰ क॰

रेखायाएपठसपरिच्छेदः संभवति॥ प्रमाणार्द्धेवाभ्यस्याभ्यासषष्ठेलक्षणं करोति तन्नि
रंछनं॥ अयमंभरोविशेषः। महावेदेरेवमानप्रकारः। प्रमाणार्द्धमभ्यस्यते। अष्टाद
शं प्रक्रमोभ्यासः॥ तत्र मूलात्षष्ठेभागेलक्षणं क्रियते॥ तन्निरंछनं च भवति। अर्थाद
सपरिच्छेदकं एतदेवातदर्द्धं उभ्योणेः तदिच्छं॥ सपरिच्छेदकनिरंछनार्द्धं निरंछनांतरं भ
ततस् वति। श्रोणिपरिच्छेदकं वंभवति। पश्चात्तिर्यक्त्रिंशत्प्रक्रमपदेवेतद्भवति। अदक्ष
यातिर्यङ्मानीशेषः॥ इत्युक्तार्थं। प्रमाणार्द्धसमचतुरस्त्रस्यशंकुः॥ ततश्च श्रोणप६
सनिषत्तिः॥ शास्त्रवदर्द्धेदीर्घचतुरस्त्रस्य॥ दीर्घचतुरस्त्रस्यउयक्ष्णास्त्रेणतिर्यङ्मान
मुक्तं॥ सुतस्यमध्येशंकुः॥ यथासदसिनवतिर्यगिति॥ महावेदेश्चतुर्विंशतिं पुरस्ता

उ० कं० ना दिव्येतदुक्तं॥ शकरमुखस्य चैवमिति एवमेव रज्जुः॥ एतेन प्राग्वंशवेदिमानानि व्याख्या
तानि॥ अनेन प्रकारेण प्राग्वंशवेदिमानानि व्याख्यातानि सम चतुरस्रं प्राग्वंशं श
कटमुखा च वेदिः शालामानं च॥ व्याख्यातं। तत्रोदीची प्राची वर्तत॥ तत्रोदगायाम
त्वादुदीची प्राचीवद्भवति। उदंचैर्रज्जुन्यासं कृत्वा मानं कर्तव्यमित्यर्थः। सदसश्चैवं।
मानं भवतीति शेषः सादापि धुद्गीगायाममेव॥ अपरिमितं प्रमाणेऽध्यायः॥ यत्राप
रिमितशब्दः श्रूयते तत्रोक्तप्रमाणाद्धिकं ग्रहीतव्यं॥ कुत्वेहि रूढो अपरिमितशब्दः ब
॥ बहुत्वं चापेक्षिकमिति॥ यथा द्वादशहीना अपरिमिताश्चेति। प्रमाणेशास्त्रं प्रमा ५
णं निर्ज्ञासंदिग्धो॥ यत्र च प्रमाणे ज्ञासविदृध्योस्तत्र च प्रमाणे विदृध्यौ शास्त्रतः॥
वि

प्रमाणवशेन वृद्धिः यथायूपेरत्निनिरिति ह्रासोपि प्रमाणवशेनैव तदेव हि श्रुतमि-
ति। ह्रासवृध्योः। योगश्च यथा युज्यते घटते तथा ह्रासवृद्धी कर्तव्ये। नातिरिक्तन्यू-
ने॥ इतरस्य विहृतीये दक्षिणतः इत्येतद्व्याख्यास्यामः॥ यदुक्तमाचार्येण। तस्य विहृतीये दक्षिणतः
इति दक्षिणाग्निं प्रकृत्य तच्छेषत्वेनेदमुच्यते। गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षड्धा सप्त-
धा वा गन्तुं समं त्रेधा विभज्यापरविहृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः। गार्ह-
पत्याहवनीययोरन्तरालं रज्जुं षड्गुणां गौवा कृत्वा गन्तुं विभागसहितां त्रिधा विभज्या-
परविहृतीये लक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः कार्यः॥ ॥ विपर्ययस्योत्तरतः करः।
तत्र वेदिप्रमाणं षड्धा सप्तधा वा गन्तुं समं कृत्वा त्रिधा विभज्य विपर्यस्य विपर्यस्य
सप्तविभागां ३

स्क॰ भा

च पूर्वविनृतीयत्नदृणो नोदगायमप्य पूर्वविनृतीयेनुत्करः। षद्गुसप्तधावसुपत्रद
र्शनमात्रं। यथावेद्यंतः सेमाध्यते तथा करणीयो। विद्युंते ह्युत्करो भवति। चात्वालेन
सहोत्करणाश्चात्वालोत्करएवं तरेण संचरति॥ ॥ अपि वांतरत्रिभागोन यारज्वा
पूर्वार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वाश्रोण्यामग्निः। अपि वेति पक्षांतरार्थमुक्तं। उक्तांतरत्रि
भागेनोनात द्वंतरर रज्जुस्तया करणात् पूर्वार्द्धे पूर्वा विधा कृत्यसमचतुरस्रं कार्यं॥
तस्य दक्षिणश्रोण्यामग्निः॥ ॥ विपर्यस्योत्तरसंत्करः॥ भवतीति वाक्यशेषः॥ वि
पर्यासाच्चापरार्द्धे चतुरस्रं कार्यं॥ ॥ क्वचित्कूपतेरथमात्स्नुतरवेदिर्भवतीति तदर्थ ६
मिदमाह॥ ॥ अंगुलैरथसंमितायां प्रमाणो। रथरुक्छास्त्रे चैतदृष्टं॥ ॥ तत्राप्यापी

6

तिशतमीषा॥ ईषाशब्देन सर्वापरायामोऽलक्ष्यते॥ ॥चतुःशतमक्षः॥ ॥अंगुलानां चतुः
शतमक्षो भवति। अक्षशब्देन च पश्चाद्दक्षिणोत्तरायामोऽलक्ष्यते॥ ॥षडशीतिर्युगं॥ इतिच
पुरस्तात्॥ ॥चत्वारो ह्रकाः शम्या॥ द्वात्रिंशदंगुला शम्या भवतीति यावत्॥ ॥पैतृक्यां द्वि
पुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये षु शंकवः समाधिः॥ द्विरक्त्र क्रिपुरुषमा
त्रं मिमीत इति पितृमेधे सूत्र तेन दर्शमिदमुक्तं॥ ॥करणीतत्करणीतिर्यङ्मानीपार्श्व
मान्यक्ष्णयाचेति रज्जवो रज्जूनामेतां संज्ञाः। तत्रकरणीनाम ययाक्षेत्रं परिच्छिद्यते॥ य
यातत्क्षान्यक्षेत्रं परिच्छिद्यते सा तत्करणी। तिर्यङ्मानीयादीर्घचतुरस्रस्य कृत्वा॥
पार्श्वमानातस्यैव दीर्घा। अक्ष्णयासंज्ञा या कर्णरज्जुः कोणात्तिर्यक्कोणमुपगच्छति।

॰ का॰ भा

साक्ष्णयासंज्ञा॥ पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णयारज्जुर्दशकरणी॥ ॥ तिर्यङ्
क्षेत्रं तिर्यङ् [illegible] पदप्रमाणं पार्श्वतश्च त्रिपदपरिमाणं तस्याक्ष्णयारज्जुर्दशकरणी
१।२।४।२ दशपदोत्तरवेदिर्भवतीत्येतदुक्तं॥ ३५॥ ॥ द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदा पार्श्वमानी तस्या
क्ष्णयारज्जुश्चत्वारिंशत्करणी॥ चत्वारिंशत्पदोत्तरवेदिर्भवतीत्येतदुक्तं॥ ४०॥ उपदिष्टं यु
गप्रमाणं शम्याप्रमाणं च दर्शनात्। युगप्रमाणात् शम्याप्रमाणे उत्तरवेदिप्रमाणदर्श
नादुपदिष्ट एव॥ ॥ दीर्घचतुरश्रस्य स्याक्ष्णयारज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी च यत्पृथग्भू
तेयत्कुरुतस्तदुभयं करोतीति क्षेत्रज्ञानं॥ प्रमाणव्यायायामचतुरश्रे यत्क्षेत्रं
तस्याक्ष्णयारज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी च यत्पृथक्कुरु[illegible]ते तदुभयमपि संके ७

पति । अनयं क्षेत्रद्वयं ॥ क्षेत्रप्रज्ञानं भूप्रदेशपरिच्छेदकं ॥ ॥ समचतुरस्रस्य क्ष्रुया रज्जु
र्द्धिं करणी ॥ द्वे क्षेत्रे करोतीत्यर्थः ॥ ॥ करणीं तृतीयेन वर्द्धयेत् तच्च स्वचतुर्थेनात्मचतुस्त्रिं
शोनेन विशेष इति विशेषः ॥ तृतीयभागाधिकां करणीं कुर्यात् ॥ तच्च स्वचतुर्थेनात्मच
तुस्त्रिंशविभागोनेनावर्द्धयेदयमपरो विशेषो द्विकरणी प्रमाणो सावद्विकरणी ॥ ॥ प्र
माणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्याक्ष्रुया रज्जुस्त्रिकरणी ॥ द्विकरण्युत्क्रमात् तृतीयकरणी
चक्रव्यासोच्यते । यत्प्रमाणं त्रिगुणं कर्त्तुमिष्यते तदेव प्रमाणं तिर्यग्भवति । आयाम
स्तु द्विकरण्या । अस्य क्षेत्रस्य स्याक्ष्रुया रज्जुः सा त्रिकरणी त्रीणि क्षेत्राणि संक्षिपती
त्यर्थः ॥ अस्याः प्रयोजनमाह ॥ ॥ तृतीयकेनापि तेन व्याख्याता ॥ सौत्रामण्यां मुक्तं प्रत्ये

पु॰ क॰ भा

न १

मतृतीयेनाहृतेनेति। प्रक्रमतृतीयं च प्रक्रमतृतीयविभागः। किं तर्हि। प्रक्रमतृतीयकरणी
रज्जुरुच्यते सेयं तृतीयकरणी यथा वेदेस्तृतीयो विभागः संक्षिप्यते। एवं हि श्रूयते। वि
८ तृतीये यज्ञेन विंतृतीयो वै सोमस्य सौत्रामणीति॥ कथं चेयं विंतृतीयकरणी भवति तदा
ह॥ ॥प्रमाणविभागस्त्रिनवधा॥ प्रक्रमप्रमाणविभागो नवधा॥ ॥करणीतृतीयं नव
विभागः॥ करणीतृतीयेन नवमो भागः संक्षिप्यते॥ नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी॥ प्र
क्रमक्षेत्रस्य त्रिभिर्नवभागैस्तृतीयो विभागः संक्षिप्यते॥ अतश्च तृतीयकरणी सौ ८
त्रामण्यां प्रक्रमार्थी तृतीयकरणी समासार्थी त्रिकरणी तन्नवमभागत्रयसमासा
र्थी॥ ते हि समासैः प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रस्य तृतीयो विभागो लभ्यते। अतश्चात्र प्रक्र

शु०क

मनवभागत्रयकरणेपिवप्रक्रमः॥ ॥तुल्यप्रमाणानांसमचतुरस्राणामुक्तःसमासः॥
कश्चित्तुल्यद्विकरणीप्रमाणेनसमचतुरस्राणांतुल्यानांसमासोविहितः।इदानीम
तुल्यप्रमाणानांसमचतुरस्राणांसमासोभिधीयते॥ ॥नानाप्रमाणसमासेकृसीय
सः करणपावर्षीयसोपच्छिंद्यात्तस्याक्ष्णयारज्जुरुभेसमस्यतीतिसमासः॥ नानाप्र
माणसमासेकर्त्तव्येयद्ह्रसीयोत्तद्भुरैतरंप्रमाणंतदीययाकरण्याकवर्षीयसोमह
तः प्रमाणस्यपरिच्छेदेकृतेततोमहतःपार्श्वमानंतंनीतांतयाक्ष्णयारज्जुःसाउभे
प्रमाणेसमस्यतीसमासोयं।इदानींव्यासकरणेपन्यासः॥ ॥चतुश्चतुरस्रोश्रंनिरस्रा २
ह्री हार्षन्यावत्निर्ह्रिहार्षेनावकुमयतोपच्छिद्यशंकूनिखायपार्श्वमानीकृत्वा

शु०क०भा

पार्श्वमानीसंमितारज्जुयांतत्रोपसंहरतिसमासेपच्छेदः साकर ॰पनिर्ह्रासः ॥ मह
त्समा ॥ चतुरस्रक्षेत्राद्ध्रस्वप्रमाणंनिर्जिहीर्षन्निर्हर्तुमिच्छन्यत्परिमाणं कर्तुमिच्छन्निरं
त्यर्थः । यावन्निर्जिहीर्षेन्निर्हर्तुमिच्छेत्तावन्महतः क्षेत्रस्योभयोः ⌄ तोपच्छिद्यं कूनि
खनेत् ॥ शंकुसंमितां च पार्श्वमानीं कृत्वेतरपार्श्वे पार्श्वमानीं तां ऽत्र रज्ज्वा यथा
भवति तथोपसंहरेत् संपादयेत् । तत्रापच्छेदः कार्यः साकरणी यावत्क्षेत्रं परिच्छिद्यते त
त्रेतरन्निर्ह्रुतं भवति । एष निर्ह्रासः ॥ ॥ दीर्घं च चतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये
तिर्यगपच्छिद्यान्यतरादितरस्य पुरस्ताद्दक्षिणतश्चोपदध्यात् । छेदमागंतुनासंह ९
रयेत्तस्योक्तो निर्ह्रासः ॥ दीर्घचतुरस्रं प्रमाणद्वयपरिमाणं तत्समचतुरस्रं कर्तुं

मिच्छन्मध्ये तिर्यग्गपश्चिमान्यतरद्विभज्य पुरस्ताद्दक्षिणात् तश्चोपदध्यात् शेषमागंतुना
सहहरयेत्॥ तस्य च निर्ह्रासस्तक्तः। चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहार्षन्नित्यत्र॥ ॥ अतिदीर्घं
चेत्तिर्यङ्मान्यापश्चिमापश्चिमैकसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंहरेदिति त्वेक
समासः॥ अथ यद्यपि दीर्घं न वर्तितत्तस्तिर्यङ्मानीपश्चिमापश्चिमानानाम समासस
५५ मासेन समस्यते शेषस्य यथायोगमुपसंहारः कार्यः॥ ॥९॥ समचतुरश्रं स्त्रं दीर्घं
चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये कृत्वा पश्चिमविभज्यान्यतरत्पुरस्तादुत्तरतः तश्चोपदध्याच्छि
षमं चेद्यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः॥ समचतुरस्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन्मध्य
मेवापरंभागमकृत्वा विभक्तमपश्चिमान्यभागस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोप

फ॰शा

द्ध्यात॥ यदि तु विषमक्षेत्रं तदावशिष्टं यथायोगमुपसंहरेत॥ ॥ प्रमाणं चतुरस्रमादे
शादन्यत॥ ॥ अनादेशे प्रमाणं चतुरस्रं भवति॥ आदेशादन्यत॥ ॥ द्विप्रमाणो चतुष्क
रणी त्रिप्रमाणो नवकरणी चतुःप्रमाणो षोडशकरणी। अरत्निप्रमाणया रज्वामितं
क्षेत्रं चतुरस्रं चतुररत्नि भवति। एवं अरत्निप्रमाणया नवारत्नि क्षेत्रं भवति। चतुररत्नि
श्चे [illegible] त्षोडशारत्नि भवति॥ किं वात्र बहुनोक्तेन॥ ॥ यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावंतस्तावं
तो वर्गा भवंति तान्समस्येत॥ यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतामेव वर्गाणां समासं क
रोति॥ वर्गशब्देन च समासासंख्यात तद्गुणो वोच्यते॥ यथा पंचानां पंचविंशतिरित्येव १०
मादि॥ ॥ अर्द्धप्रमाणेन पादैमात्रं विधायते। अर्द्धप्रमाणया रज्वा चतुर्भागः संक्षि

प्रमाणं १

विधीमतद्वृत्तिसंक्षेपार्थः। तृतीयेननवमोंशः। करणीतृतीयविभागेननवमोभागसंक्षिप्यु

प्यते॥ चतुर्थेनषोडशीकला। चतुर्थभागेनषोडशोभाग॥ एषनिर्ह्रासस्तस्यपुरस्ताद्युक्तं

शास्त्रं॥ तस्यह्रासस्यपुरस्ताद्युक्तंशास्त्रं चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्र॥ ॥ यावत्प्र

माणार्द्धुर्भवतीति विवृद्धेर्ह्रासोभवति। यावत्प्रमाणार्द्धुर्भवत्यनेनक्षेत्रविवृद्धिरुक्ता॥

अर्द्धप्रमाणेनपादमात्रप्रमाणमित्यनेनचह्रासः॥ ॥ चतुरस्रंमंडलं चिकीर्षन्मध्या

दंसेनिपात्यपार्श्वतःपरिलिख्यतत्रयदतिरिक्तंभवतितस्यतृतीयेनसहमंडलंपरिलि

खेत्समाधिः॥ चतुरस्रंक्षेत्रप्रमाणंमंडलंकर्णाकारेकर्तुमिच्छन्मध्याद्दंसेरज्जु

निपातंकृत्वापार्श्वतस्तेनमानेनपरिलिखेत्॥ तत्रचयदतिरिक्तंभवतितस्यतृतीय

विभागेनसहमंडलंपरिलेखंकुर्यात्॥ ॥ मंडलंचतुरस्रंचिकीर्षन्विष्कंभंपंचद

शु॰ क॰ भा

शभागान्कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेषं करणी ॥ मंडलमेवं चतुरस्रं कर्तुमिच्छन्निष्कंनं पंचदश
धा कुर्यात् तत्र द्वावुद्धरेद्द्वावुपनयेत् त्रयोदशांशं चतुरस्रकरणी ॥ ॥ द्रोणचिदथ चक्रचित्कंक
चित श्येनचित्कुर्मचित तंत्रतत्ताः समुल्लपुरीष इत्येते त्र्यग्नयः पस्पहां एते ऽग्नयः ॥ द्रोणीया
वानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणाद्दशभागो वृत्तमित्येके ॥ ॥ तदृशा
मेनापक्षिद्यापक्षिद्वैकसमासेन समस्यानि इत्य सर्वमग्निं कृत्वा पुरस्तात्पश्चाद्वौ
पद्ध्याता द्रोणः समचतुरस्रस्त हृत्वार्थैयिमारंभः ॥ यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषः
नानाप्रमाणसमासेन समस्यतावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणाद्दशभागो वृत्तमित्येकरच्छं ११
ति ॥ तस्मिन्पक्षे तस्य वद्दशमेनापक्षिद्वैकसमासेन समस्य श्रेषं साध्यं वं मग्निं तथा

वृतं कृत्वा निर्हृतं वृत्तमग्नेः पुरस्तात्पश्चाच्चोपदध्यात॥ मंडलेप्येवं॥ इयांस्तु विशे-
षः चतुरस्रीकृत्य मंडलविधानेन मंडलं कुर्यात॥ वृतमग्निं च॥ प्रउगे यावानग्निः
स पक्षपुच्छविशेषस्तावद्द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वायं पुरस्तात्करणीमध्ये शंकुर्यौ च श्रोणिः
सोऽग्निः॥ इति निगदव्याख्यातं॥ उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा करणी
मध्ये पुरं कवं समसमाधिः॥ एतदपि निगदव्याख्यातं॥ प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्म-
ध्ये प्राचमपच्छिद्य विपर्यस्योत्तरतउपदध्यात॥ यद्दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्त-
समाधिः॥ उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य पूर्ववत्समस्येत॥ ऋजुः॥ एतेनै-
व त्रिकरणी समासो व्याख्यातः॥ प्रकारेणातिशेषः॥ पंचकरणीनां च प्रउगे पच्छिद्य॥ पंच-
करणीनां क्षेत्राणामेतेनैव प्रकारेण स मासः॥ एककरणीनां द्विकरणीनां च स-
पुनरपि दीर्घसमासेन समस्येत॥३॥

शु॰ का॰ भा

मचतुरस्रे पक्षिषु ॥ प्रउगे पक्षिषु यथायोगं समस्यते । एककर्णानां द्विकर्णानामप्यु
क्तप्रकारेण समचतुरस्रं कुर्यात् ॥ ॥ उत्तरेषु पुरुषोऽन्वये नैकशतविधादित्यै
तद्दर्शयामः ॥ उत्तरेषु पुरुषोऽन्वयेनेति यदुक्तमाचार्येण तत्रोच्यते ॥ ॥ आद्योऽग्निर्द्विगुणा
स्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः ॥ आद्यमग्निं चतुरस्रीकृत्य द्विकरणी समासेन समस्ये
त ॥ त्रिगुणोऽप्येवं । त्रिकरणी समासेनेति विशेषः ॥ ॥ भूम यत्राग्निमानायच्छि पुरुषाद्भु
रूप्यादयितव्या ॥ ॥ एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषाभ्यासः ॥ पूर्वाग्निक्षेत्रप्रमाणमे
व । पुरुषप्रमाणक्षेत्राभ्यासः कार्यः ॥ तत्र प्रमाणमाह । पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सप
क्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमुपदध्यात् ॥ सपक्षपुच्छेऽग्नौ च १२
तुरस्रीकृते पुरुषप्रमाणं क्षेत्रमवदध्यात् । अत्राग्निमानाय पुरुषप्रमाणमाह ॥ ॥

समस्तंपंचदशभागान् कृत्वाद्वावेकसमासेनसमस्येत्सपुरुषः। आद्योग्निरष्टाष्टमपु
रुषप्रमाणः॥ पंचदशभागाद्वयेनचाष्टाष्टमविभागोभवति आद्येपिच। आद्येपित्रा
नावष्टाष्टमविभागएवपुरुषः॥ इहापिपुरुषप्रमाणेक्षेत्रेद्विरेष्टाष्टमविभागेनपुरुष
विद्धिर्भवति॥ एवमेकशतविधात्पुरुषाभ्यासःकर्त्तव्यः॥॥ तस्यदशमेनपादमात्री
भवतिपंचमेनबृहती॥ तस्यदशमेनविभागेनपादमात्रीभवतिपंचमेनबृहती॥॥
पुरुषंवापंचमेनोनयतोपच्छिद्यपंचभागान्समस्यरतीयंनिर्हृत्यतस्मिन्पुरुषप्रमाणं
भवदध्यादित्यपरे॥ पुरुषस्यपंचविंशतिधाविभक्तस्यपंचसुभागेषुसमसितेषुद
त्तायेचनिर्हृतेषोडशांगुलंभवति॥ नपुरुषप्रमाणोवदध्यादितिअपरमग्निक्षेत्रे
त्रैसमसितेपुरुषप्रमाणोचतत्रावहितेप्रतिपुरुषमष्टांगुलान्यधिकानिभवं

शु० कं० मा

ति॥ ॥पंचदश विभागो ह्यंगुलं॥ ॥उक्तार्थमेतत्॥ ॥पंचारत्निर्द्वादश वितस्तिर्विं०शतिशा
तांगुलः पुरुषो ह्य दशांगुलं पदमिति च॥ एतस्मात्पुरुषा द्विज्ञेयं। एतदुक्तं॥ अस्य विं
१३ शतिशतमो भागोंगुलं॥ पंचमो भागश्चारत्निः स च त्रिंशत्यंगुलो भवति। दशभाग
श्च वितस्तिः स च द्वादशांगुलो भवति। एवं नव विधादिष्वपि ज्ञेयं॥ ॥पुरुषं वा सप्तमे
नोपयतो पक्तिघसश भागान्समस्य सप्तभागमं भागमंगुलं निर्दिष्टं पुरुषस्य मय
मातो वद्ध्यादित्य परं॥ एवं द्विधादिष्वपि ज्ञेयं॥ ॥नारत्नि वितस्तीनां समासो विद्यते
संख्यायोगादिति स्मृते॥ ॥तस्य दशमेन पादमात्रो भवतीत्येवमादि समानं। संख्यायो १३
गो द्यप्यत्र भवति पंचारत्निरित्येवमादि। तच्च भवति पुरुषमंगुलवद्धो वसिद्धं॥ ॥यथा
ग्नि वेदीष्टकाप्रमाणां वर्द्ध तद्दत्पेत घद्यामः॥ ॥यथा पुरुषौ व्द्धयादग्निमानं वर्द्धते।

13

वंवेदीष्टकाप्रमाणामपिवर्द्धते॥ नहिवेदिवृद्धिमंतरेणपुरुषोच्छ्रयाद्ग्निमानंभवति॥
नचेष्टकाविवृद्ध्याविनापुरुषोच्छ्रयस्तत्रंपूर्यतइति। तेनयथापुरुषोच्छ्रयस्तथावेदे
पिवृद्धिः। प्रतिपुरुषंकैप्रक्रमसप्तभागविवृद्धिस्तादिदंग्रंथकारेणोच्यते॥ ॥ याक
रणी वर्द्धते प्रक्रमात्संक्षिपति त्रीश्च प्रक्रमसप्तभागात्सएकशततविधेप्रक्रमाः॥
एवंप्रतिपुरुषंप्रक्रमसप्तमभागविवृद्ध्यावृद्धिर्भवति। तथाचसूत्रं॥ एकशतंप्रक्र
मसप्तभागाः प्रक्रम॥ ॥ द्वितीये वा सप्तसुसप्तसुप्रक्रमेषुप्रक्रममवधायतस्य
सप्तभागेनप्रक्रमार्थः॥ एवमपिसएवार्थः॥ ॥ प्रक्रमेण वासप्तभागेनप्रक्रमा
र्थः॥ अत्रापिसएवार्थः॥ ॥ ऐकशतविधाःतं पात्पगार्हपत्ययोर्विवृद्धिर्भवति
द्वितीयादिषुवासप्तसुप्रक्रमेषुप्रक्रममवदधातितस्यसप्तभिभागेनप्रक्रमार्थः॥२

शु० क० ना तावदेवयो निर्भवति नवै जाते गर्भे यो निरवनु वर्द्धते इति श्रुते र्हृद्धेरत्यंतप्रतिषेधः॥
यावत्प्रमाणो निसम चतुरस्राण्येकीकर्त्तुं चिकीर्षेद् द्वेकोनानिता निन्नवंतितिर्यग्द्विगुणा
न्येकत एकाधिकानि त्र्यश्रिर्भवति तस्येषुस्तत्करोति॥ यावद्भिः प्रमाणैश्चतुरस्र
कर्त्तुमिच्छति तावद् द्वेकोनानितानि तिर्यग्द्विगुणान्येकाधिकानि कर्त्तुमिच्छतीति तत्प्र
द्वि० छेदिकारज्जुर्गुणीक्रियते नवेदिमानं यद्वा दृशां गुल्लं पुरस्तादपछिद्येत्येवमादिर्भ
वति॥ यतोऽत्र त्र्यश्रिचतुरश्रीकृतेषु यावंतः संक्षिपंति। चतुरस्रं तु यावद्भिः प्रमाणैः
14 कर्त्तुमिष्यते एकोनद्विगुणा ते स्तोरज्जुरेकाधिकमिता त्र्यश्रीकृतेषु तस्यायामि १४
स्यसंक्षेपको भवति। इषुकरणी प्रोक्ताऽमुल्लम्बकारेणाचोदिता॥। यथायूपं

सु०७

द्विवर्द्धनमित्येतद्वक्ष्यामः॥ ॥यारक्कुरेकादशोपरवां त्सं क्षिपति दशाच रथ्या [illegible] द्वांस्त
स्पाश्चतुर्विं [illegible] शोन्ना गः॥ सत्रक्रमः॥ एतच्चरथ्याद्वप्रमाणांतरालपक्षे भवति॥ ॥तेन वे
दिं निमाय द्वादशांगुलं पुरस्तादपच्छिद्यतद्यूपावद्याच्छेको पुरस्तात्प्रांचमवधाय
तास्मिन्यूपान्मिनोति पार्श्वयोर्वाईमंतवेदीति श्रुतेरर्द्धकानेकेप्र[illegible] द्योत्तमौ प्रक्र
तिवत्॥ यारक्कुरेका दशोपरवां त्सं क्षिपति दश च रथ्या द्वानित्पादि रक्कुः॥ ॥सैषाशि
खंडिनावेदिर्न्नवतिन्नवंतिचात्रश्लोकाः॥ एतच्चरथ्याद्वमात्रांतरालपक्षे भवति तेन
वेदिं निमायद्वादशांगुलं॥ पुरस्तादपच्छिद्येत्येवमादिर्न्नवति। नहि वेदियूपयोरं
गांगित्वलक्षणसंयोग इति सिद्धं॥ ॥छ॥ ॥इत्युपाध्यायकर्क्ककृतौ शुल्बविवरणं स
माप्तं॥ ॥

आकूचूडाकरणाद्बालः आगंन्नप्राशनाच्छिशुः। कुमारस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबंधनं॥१॥
शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं मा रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु
कुमारकैः॥२॥